

Інформаційне право

УДК [340.12:342.7](477)“364”

ДАНИЛЬЯН О.Г., доктор філософських наук, професор, завідувач сектору теоретико-методологічних проблем організації державної влади Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5308-4664>.

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник ДНУ ІБП НАПрН України.
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.1\(52\).324649](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.1(52).324649)

Анотація. Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Поглиблено проаналізовано законодавче визначення воєнного стану, підкреслено, що він вводиться у разі загрози національній безпеці або територіальній цілісності. Обговорення поширюється на права, що підлягають обмеженню під час військових конфліктів. Крім того, досліджуються механізми та гарантії дотримання прав людини в умовах воєнного стану.

Ключові слова: права і свободи людини, воєнний стан, захист прав людини, обмеження, механізм захисту прав людини.

Summary. The article delves into a comprehensive theoretical and legal examination of safeguarding human rights and freedoms amidst martial law in Ukraine. An in-depth scrutiny of the legislative definition of martial law is conducted, highlighting its invocation upon threats to national security or territorial integrity. The discussion extends to the rights subject to limitations during military conflicts. Additionally, mechanisms and assurances for upholding human rights under martial law are explored.

Keywords: human rights and freedoms, martial law, protection of human rights, restriction, mechanism for protecting human rights.

Постановка проблеми. Загальновизнано, що ознакою правової держави є повне визнання прав людини та створення надійної системи їх захисту. Таким чином, у сучасній державі права людини невіддільні від добре врегульованої та ефективної системи захисту. Включення поняття визнання нерозривної єдності верховенства права, прав людини та їх захисту до підсумкового документу Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ було свідомим. У ньому підкреслюється, що верховенство права передбачає більше, ніж просто процесуальну законність, що забезпечує послідовність демократичного врядування. Воно охоплює правосуддя, що ґрунтується на визнанні та повному дотриманні принципу визнання людської гідності як найвищої цінності. Це правосуддя підтримується інституціями, які сприяють найповнішому розкриттю людського потенціалу [1].

За останні десятиліття збройні конфлікти зруйнували життя мільйонів мирних жителів. В умовах багатьох збройних конфліктів зазвичай відбуваються серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права і права в галузі прав людини. За певних обставин деякі з цих порушень можуть являти собою геноцид, воєнні злочини і

злочини проти людяності. Відтак, проблеми прав людини та їх захисту в умовах воєнного стану і війни набувають неабиякої актуальності, особливо в умовах, коли країна стикається зі значними загрозами безпеці або зазнає внутрішньої чи зовнішньої агресії. За таких обставин постає надважлива дилема збереження національної безпеки та дотримання основоположних прав і свобод людини. Конфлікт, ініційований росією проти України 24 лютого 2022 року, став переломним моментом для українського народу, глибоко вплинувши на всі сфери життя суспільства. Наразі Україна вперше за роки незалежності перебуває в умовах воєнного стану, правові рамки якого поширюються на всю територію країни та тягнуть за собою обмеження прав і свобод її громадян. Воєнний стан спонукає до зміни пріоритетів, створює нові ситуації та ставить виклики, які потребують адаптації та розробки ефективних механізмів захисту прав людини.

Результати аналізу наукових публікацій. У контексті сучасного наукового дискурсу питання захисту прав людини в умовах воєнного конфлікту є надзвичайно актуальним і тому сучасні науковці активно досліджують різноманітні аспекти цього феномена в умовах воєнного стану. Так, теоретико-правовий аналіз конституційних прав і свобод людини в умовах воєнного стану здійснюють О. Андрущенко [2], О. Білоскурська, М. Федорчук [3], О. Гавриленко [4], С. Кузніченко [5], Х. Маркович [6], О. Тихомиров [7], Ю. Фігель [8] та інші дослідники. У їхніх публікаціях значна увага приділяється теоретико-методологічним засадам обмеження конституційних прав людини в умовах воєнного стану та іншим питанням.

Міжнародний аспект захисту прав людини під час збройних конфліктів є предметом наукових доробків К. Примакова, С. Бідняка [9], І. Дахової [10], Н. Ногаса [11], О. Розумовського [12] та інших авторів, які розглядають положення найвідоміших міжнародних документів, що стосуються захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Значна кількість сучасних досліджень присвячена механізмам та гарантіям забезпечення прав людини в Україні в умовах воєнного стану, особливостям інституційної системи забезпечення та захисту прав і свобод громадян в умовах правового режиму воєнного стану (П. Давиденко [13], В. Демченко [14], Е. Дорошенко [15], І. Толкачова [16]).

Важливе значення для цього дослідження мають доктринальні підходи до визначення категорій “інформаційні права і свободи людини, “інформаційна безпека” в умовах інформаційної війни, розв’язаної російською федерацією проти України, а також категорії “соціальна нестабільність”, які аналізуються у працях А. Благі, О. Мартиненко, Б. Мойси, Р. Шутова [17]. У цій царині є наявними доробки і авторів цієї статті [18 – 21].

Незважаючи на суттєвий внесок згаданих дослідників у розробку проблеми захисту прав людини в умовах воєнного стану, існує нагальна потреба у подальших філософсько-правових дослідженнях цієї проблеми в Україні, оскільки це питання залишається недостатньо висвітленим.

Мета статті – охарактеризувати з філософсько-правових позицій особливості захисту прав людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Права і свободи людини в умовах воєнного стану є фундаментальними та невід’ємними основами сучасного суспільства. Їх захист та забезпечення є імперативним, що передбачено конституційними положеннями та нормативно-правовими актами. З огляду на складні реалії, сформовані збройною агресією росії проти України та її всеосяжним вторгненням на українські території, права людини вимагають виняткового захисту. Цей імператив впливає з конституційних норм, які визнають найвищу соціальну цінність кожної людини,

включаючи її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку [22, ст. 3]. Під час збройного конфлікту пріоритетність дотримання прав людини є не лише ознакою розвиненої демократії та суспільного прогресу, але й підкреслює визнання людини найвищою соціальною цінністю та національним пріоритетом.

Розглядаючи питання захисту прав людини в умовах воєнного стану, важливо почати зі з'ясування сутності цього поняття. В юридичній літературі існує безліч визначень, проте найбільш доцільним видається визначення, наведене в Законі України "Про правовий режим воєнного стану". Відповідно до цього закону, воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться у відповідь на загрозу збройної агресії чи нападу на територію України, що загрожує незалежності, територіальній цілісності держави, функціонуванню відповідних органів державної влади, призначених для відвернення такої загрози, відсічі та стримування збройної агресії, забезпечення національної безпеки. Воєнний стан передбачає надання органам військового управління, військовим відомствам та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози державної агресії чи вторгнення на територію України [23]. Це визначення визначає воєнний стан як основну правову підставу для обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, законодавство України визначає умови, за яких може бути введений воєнний стан, зокрема, у відповідь на загрозу національній безпеці або територіальній цілісності. В умовах воєнного стану певні права і свободи громадян можуть бути обмежені з метою забезпечення оборони і безпеки країни. Стаття 6 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" перераховує конституційні права і свободи громадян, які можуть бути тимчасово обмежені у зв'язку з введенням воєнного стану, із зазначенням строку дії цих обмежень [23]. До прав осіб, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, належать: право на недоторканність житла (стаття 30 Конституції України (далі – КУ); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 КУ); право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32 КУ); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 КУ); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 КУ); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 КУ); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41 КУ); право на підприємницьку діяльність (ст. 42 КУ); право на працю (ст. 43 КУ); право на страйк (ст. 44 КУ); право на освіту (ст. 53 КУ) [22, с. 14-21]. Такі обмеження необхідні для: запобігання злочинам; врятування життя людей та майна; захисту інтересів національної безпеки, територіальної цілісності країни, громадського порядку та економічного добробуту; забезпечення здоров'я населення, захисту репутації, прав і свобод інших людей; запобігання розголошенню конфіденційної інформації тощо.

У сучасному світі обмеження прав і свобод людини є важливим аспектом взаємовідносин між громадянами та державою. Хоча ці обмеження не завжди сприймаються позитивно, їх запровадження зумовлене раціональними мотивами, спрямованими на захист прав і свобод людини від зловживань та збереження громадської безпеки. Таким чином, обмеження основоположних прав і свобод людини являє собою правомірне, цілеспрямоване згортання індивідуальних потенцій, що характеризується тимчасовим і суспільно необхідним характером. Дійсно, всі міжнародно-правові документи, що регулюють права і свободи людини, припускають

можливість їх обмеження. Можна погодитися з точкою зору дослідниці О. Скрипнюк, яка характеризує обмеження прав і свобод людини як режим, що передбачає тимчасове зупинення або звуження окремих прав і свобод, гарантованих основними законами держави. Таке обмеження здійснюється в інтересах захисту прав інших осіб, забезпечення національної безпеки та оборони України [24, с. 6].

Важливо розрізняти обмеження прав людини та порушення прав людини, оскільки це різні категорії. Обмеження прав людини мають місце, коли держава або інші суб'єкти обмежують користування певними правами людини в конкретних ситуаціях в законних цілях, таких як забезпечення безпеки, охорона громадського порядку, здоров'я населення, захист прав і свобод інших осіб або просування інтересів суспільства в цілому. Ці обмеження безпосередньо пов'язані з конкретними умовами і повинні бути пропорційними об'єктивним цілям, на досягнення яких вони спрямовані. З іншого боку, як влучно зазначає Х. Маркович, порушення прав людини завжди переступають межі, визначені правовими нормами, встановленими законами. Вони відбуваються тоді, коли має місце явне порушення основних прав і свобод, нехтування правовими гарантіями та захистом [6].

Однак ці обмеження конституційних прав і свобод, пов'язані з введенням воєнного стану, не можуть стосуватися всіх прав громадян. Конституція України визначає перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. До таких прав і свобод належать: рівність громадян перед законом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 24 КУ); право на громадянство та його зміну (ст. 25 КУ); право на життя (ст. 27 КУ); право на повагу до гідності особи (ст. 28 КУ); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 КУ) та інші права [22, с. 23-24]. Встановлення переліку прав, які не підлягають обмеженню навіть в умовах воєнного стану, є конституційною гарантією прав людини і громадянина. Це є важливим аспектом для забезпечення основних прав і свобод громадян України, в тому числі в умовах воєнного стану.

Важливо підкреслити, що тривалість обмежень не може перевищувати строку дії надзвичайного або воєнного стану. Це означає, що після завершення дії таких режимів має бути відновлена повна конституційна дія прав і свобод. Крім того, будь-які обмеження прав людини під час воєнного стану повинні відповідати принципам розумності, пропорційності та необхідності досягнення законних цілей державної безпеки та оборони. Крім того, українське законодавство передбачає спеціальні механізми та гарантії захисту прав людини, в тому числі й в умовах воєнного стану. Ці механізми покликані забезпечити дотримання основоположних прав і свобод навіть у виняткових обставинах, захищаючи людей від свавільних або несправедливих посягань.

Відомо, що права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Для цього потрібні певні зусилля і навіть боротьба людини за свої права і свободи, яка має бути органічно включена в систему заходів, що становлять єдиний механізм захисту прав людини. Тому не випадково в юридичній літературі останніх років, присвяченій проблемам прав людини, спостерігається певний інтерес до аналізу механізму захисту прав людини. Як слушно зазначає один з провідних фахівців у галузі прав людини П. Рабінович, “права людини реалізуються через певні механізми їх реалізації та забезпечення” [24, с. 29].

Автори статті пропонують дослідити поняття “механізми захисту прав людини”, розмежовуючи його широке та вузьке тлумачення. У широкому розумінні цей механізм охоплює розгалужену мережу соціальних інститутів, правових рамок та заходів захисту

(у тому числі судових, адміністративних, цивільних, кримінальних тощо). Його головною метою є забезпечення всебічного та ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина.

І навпаки, у більш вузькому розумінні механізм захисту прав людини – це певна сукупність застосовних гарантій, спрямованих на захист порушених прав і свобод людини і громадянина. У сфері гарантій прав людини існує складна взаємодія компонентів, що включає суб'єктів, які здійснюють правозахисну діяльність, а також різноманітні форми та методи захисту прав людини. Форми означають правові передумови, необхідні для захисту порушених прав, тоді як методології охоплюють різноманітні засоби та підходи, за допомогою яких будь-який учасник правозахисної діяльності може відстоювати основоположні права і свободи людини [21, с. 54-55].

Безпосередня дія механізму захисту прав полягає в тому, що суб'єкт правозахисної діяльності, перебуваючи в певних правових умовах (форма захисту), використовує певні встановлені засоби або способи захисту.

Важливою складовою цієї концепції є виділення чотирьох рівнів захисту прав людини і, відповідно, чотирьох видів гарантій, де критерієм класифікації є сфера їх застосування. До них належать: міжнародні гарантії; внутрішньодержавні гарантії; регіональні гарантії прав людини і громадянина, що забезпечують реалізацію прав на території певного регіону; місцеві гарантії, що застосовуються на муніципальному рівні. Кожному виду гарантій відповідає певний механізм захисту прав, а саме: міжнародний, національний, регіональний та місцевий [26, с. 2-4].

Розвиваючи цей підхід, варто звернути увагу на кілька ключових моментів. По-перше, необхідно визнати, що встановлення правових норм, які визначають права і свободи людини і громадянина в конкретному суспільстві, не відбувається спонтанно. Їх інтеграція в правове поле потребує політичної волі правлячої еліти, наполегливості політичних партій та організацій громадянського суспільства. Це підкреслює суб'єктивний елемент, притаманний цьому процесу. По-друге, функціонування механізму захисту прав людини значною мірою залежить від різних соціальних інститутів. Ці інститути відіграють ключову роль у забезпеченні ефективності механізму захисту. По-третє, значним викликом у захисті прав людини в країнах, що розвиваються, таких як Україна, є ефективність цих механізмів. Ефективність соціальної системи, особливо у сфері захисту прав людини, залежить від створення інститутів, які дотримуються принципу верховенства права, та наявності каналів зворотного зв'язку, включаючи громадський контроль з боку організацій громадянського суспільства.

Одним з основних напрямів міждержавного співробітництва в міжнародних і регіональних військових конфліктах є захист прав людини, що визначається положеннями “Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод” [27], а також “Європейської Конвенції з прав людини” (ЄКПЛ) (1950 р.) [28]. Міжнародне співтовариство, ООН, ЄС та інші міжнародні організації засуджують збройні конфлікти, війни та інші акти агресії проти країн відповідно до міжнародного права, а загарбницькі війни взагалі заборонені. На жаль, доводиться констатувати, що міждержавні, регіональні та міжетнічні збройні конфлікти є об'єктивною реальністю сучасного етапу розвитку людства.

Таким чином, повномасштабне вторгнення росії в Україну призвело до систематичних порушень прав людини. Тисячі громадян України були вбиті або поранені, зафіксовані численні випадки викрадень, тортур, жорстокого поводження, посягань на особисту гідність, сексуального насильства – і це далеко не повний перелік порушень прав українського народу. У Меморандумі Комісара Ради Європи з прав

людини зазначається, що напад росії на Україну спричинив серйозні та масові порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, які мали катастрофічні наслідки для дотримання майже всіх прав людини українського народу. Характер порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи використання російськими військами вибухової зброї великої дальності, касетних боєприпасів і некерованих ракет у густонаселених районах, вказує на можливу кваліфікацію багатьох таких порушень як воєнних злочинів або злочинів проти людяності [29].

Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні регулярно публікує доповіді про вбивства цивільних осіб у нашій країні. Лише з 24 лютого по 4 грудня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 17181 підтверджену жертву серед цивільного населення в Україні: 6702 загиблих і 10479 поранених [30]. Реальна кількість загиблих і поранених мешканців України в разі перевищує ці цифри.

Україна отримує багатомільярдну військову допомогу як від вищезгаданих, так і від багатьох інших країн. Слід підкреслити, що широкомасштабне вторгнення росії в Україну викликало широке засудження в більшості країн світу – США, Великій Британії, Японії, Європейському Союзу тощо, а також у міжурядових організаціях. Україна отримує багатомільярдну військову допомогу від вищезгаданих та багатьох інших країн.

Крім військової допомоги, Україна отримує серйозну гуманітарну допомогу від таких міжнародних організацій, як UNHCR, UNICEF, IOM, WFP, ОСНА, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Товариство Червоного Хреста та інших. Лише у 2022 році близько 13 мільйонів українців отримали гуманітарну допомогу від цих організацій.

Військова агресія російської федерації проти України справила сильний вплив на Раду Європи, яка мобілізувала всі наявні інструменти для притягнення російської федерації до відповідальності за порушення прав людини та міжнародного права, а також для надання компенсації тим, хто постраждав від російської агресії.

27 та 28 квітня 2022 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила дві резолюції та рекомендації під назвою “Наслідки триваючої агресії російської федерації проти України: Роль і відповідь Ради Європи” та “Агресія російської федерації проти України: Забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини” [29]. Ключові моменти, викладені в цих резолюціях і рекомендаціях, що мають відношення до нашого дослідження, охоплюють кілька важливих дій: надання підтримки особам, які були змушені покинути Україну через триваючу агресію з боку російської федерації; пропозиція щодо створення спеціалізованого Міжнародного кримінального трибуналу зі штаб-квартирою в Страсбурзі, завданням якого буде розслідування та покарання актів агресії, скоєних політичним і військовим керівництвом російської федерації; заклик до призначення Спеціального представника Комітету Міністрів Ради Європи з питань подолання наслідків російської агресії проти України. Запропонувати використання активів, що належать громадянам росії, на яких поширюються санкції у зв’язку з їхньою участю в російській агресії проти України, для забезпечення компенсації збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок агресії.

Крім того, на саміті Ради Європи у Рейк’явіку (Ісландія), що відбувся у травні 2023 року, було створено Реєстр для фіксації збитків, завданих внаслідок агресії російської федерації проти України [29]. Цей Реєстр є першим кроком до створення міжнародного механізму відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок агресії. На сьогодні до Реєстру на правах учасника або асоційованого члена приєдналися 42 країни та Європейський Союз.

Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) займає ключове місце в міжнародній системі захисту прав людини. Як міжнародна судова установа, що діє в системі міжнародного контролю за виконанням Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд відіграє центральну роль. Рішення, винесені Європейським судом, є юридично обов’язковими, остаточними і не підлягають оскарженню. Практика Європейського суду суттєво впливає на судову практику держав-членів та сприяє формуванню культури поваги до основоположних прав і свобод людини.

Україна одразу після вторгнення російської армії на її територію подала скаргу проти росії до Європейського суду на підставі “масових порушень прав людини, скоєних російськими військами під час військової агресії проти суверенної території України”. У червні 2022 року Україна також подала позов проти росії до Європейського суду, звинувативши її у військовому вторгненні з порушенням міжнародного права.

Суд закликав російський уряд утриматися від військових нападів на цивільних осіб і цивільну інфраструктуру, включаючи житлові будинки, машини швидкої допомоги та інші спеціально визначені цивільні об’єкти, такі як школи і лікарні. Крім того, він закликав вжити негайних заходів, щоб гарантувати безпеку медичних установ, персоналу та автомобілів швидкої допомоги в районах, що зазнають нападів або блокади з боку російських військ. Як і очікувалося, росія проігнорувала заклики Європейського суду з прав людини.

Україна також активно реалізовує власну стратегію реагування на порушення прав людини на міжнародній арені. У лютому 2022 року Україна офіційно ініціювала судовий процес проти росії в Міжнародному суді ООН, прагнучи притягнути росію до відповідальності за акти геноциду.

Основною метою міжнародних правових механізмів є нагляд та забезпечення дотримання міжнародних норм у сфері прав людини. Це особливо важливо для фундаментальних прав людини, які повинні підтримуватися і захищатися державами.

Як правило, механізм захисту прав людини в правовій державі включає: конституційно-судовий механізм (конституційний суд); судовий захист (суди загальної юрисдикції); омбудсмена (уповноваженого з прав людини); адміністративні дії органів виконавчої влади; діяльність неурядових правозахисних організацій; законний самозахист особою своїх прав тощо [31, с. 192].

В умовах воєнного стану внутрішній механізм захисту прав людини трансформується і поділяється на види, залежно від їхніх функцій та можливостей. Одним із таких видів є військова влада, відповідальна за контроль над армією та забезпечення безпеки держави і громадян.

Іншим видом публічної влади в Україні, який є частиною названого механізму, є органи, що забезпечують функціонування та захист прав людини в умовах воєнного стану. Це можуть бути державні органи, відповідальні за гарантування прав людини та контроль за діяльністю органів влади, зокрема, органів судової влади. Важливу роль в Україні відіграють органи громадського самоврядування, однією з функцій яких є захист прав та інтересів людей під час воєнного конфлікту [13].

Запровадження правового режиму воєнного стану передбачає зміну порядку функціонування органів державної влади шляхом розширення їх компетенції. Важливо зазначити, що ці зміни не повинні впливати на баланс повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владою, зберігаючи принцип стримувань і противаг. Також відбувається розширення повноважень Президента України, Кабінету Міністрів

України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування, військового командування та правоохоронних органів.

Незважаючи на те, що військове керівництво країни в умовах воєнного стану може приймати ключові рішення та брати на себе керівну роль у цих складних умовах, це не означає, що механізм захисту та забезпечення прав людини обмежується або стає непотрібним. Навпаки, він залишається необхідною і важливою складовою суспільної системи, мета якої – гарантувати дотримання прав і свобод громадян, незалежно від ситуації чи контексту.

Найнадійнішим і найефективнішим, але часто довготривалим способом захисту прав людини є звернення до суду. Тут захист прав здійснюється у встановленому порядку: людина, чиї права порушені, не скаржиться, а, навпаки, вступає в суперечку з будь-якою особою чи посадовою особою, з будь-яким державним органом, як рівноправна сторона порушених прав. Формально перед судом усі рівні: і фізичні особи, і органи державної влади.

Відповідно до Конституції України, відповідальність за судовий захист прав і свобод покладається на систему судів загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Конституційний Суд займає унікальне становище як єдиний орган конституційної юрисдикції в державі. Він вирішує питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції України і здійснює офіційне тлумачення положень як Законів України так і її Конституції.

Конституційний Суд України здійснює свою компетенцію щодо захисту прав і свобод людини, в тому числі в умовах воєнного стану, за допомогою різних процедур. Це включає визначення конституційності законів та інших правових актів, у тому числі тих, що регулюють права людини, а також надання офіційного тлумачення Конституції та законів України. Крім того, суд оцінює відповідність Конституції України чинним міжнародним договорам, а також ретельно вивчає законопроекти про внесення змін до Конституції на предмет відповідності конституційним положенням [22].

Стаття 3 Конституції України встановлює, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У цьому контексті особливого значення набуває позиція Президента України, який, відповідно до статті 102 Конституції України, є гарантом додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Діяльність Президента України, визначена у статті 106 Конституції, становить самостійну групу конституційних гарантій. Президент України, вступаючи на посаду, складає присягу, в якій присягає “дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян” [22]. Таким чином, Президент України, як найважливіша складова державної влади, відіграє роль гаранта прав і свобод людини в умовах воєнного стану.

З початком повномасштабного вторгнення російської федерації Україна зіткнулася з критичним імперативом – захистом основоположних прав людини. Для оперативного досягнення цих цілей Указом Президента України № 64/2022 було введено воєнний стан, який набув чинності з 05:30 24 лютого 2022 року. Запровадження воєнного стану тягне за собою певні обмеження прав людини, спрямовані на запобігання їх порушенню. Серед них, зокрема, обмеження свободи пересування, безперешкодного вибору місця проживання, права вільно залишати територію України з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Верховна Рада України відіграє ключову роль у механізмі забезпечення прав і свобод людини, особливо в умовах воєнного стану. Як єдиний орган законодавчої влади в країні, Верховна Рада має виключне право встановлювати права і свободи людини та

громадянина, а також гарантії їх захисту виключно шляхом прийняття законів України. Ці повноваження надаються Верховній Раді відповідно до її конституційних повноважень, визначених статтею 92 КУ [22].

Перші кроки на шляху до створення ефективного механізму забезпечення прав людини в умовах воєнного часу ознаменувалися прийняттям в Україні ключових законів. Зокрема, Закон України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” від 15.04.14 р. № 1207-VII заклав основоположні принципи. Крім того, Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” від 20.10.14 р. № 1706-VII зробив подальший внесок у цю систему. Ще однією важливою віхою у розвитку механізмів захисту та реалізації прав людини стало створення 20 квітня 2016 року Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

У червні 2022 року Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України запровадило посаду Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб, який став ключовою посадовою особою в державі, що захищає права переміщених громадян.

Важливим елементом механізму захисту прав і свобод людини та допомоги в отриманні статусу внутрішньо переміщеної особи стала децентралізація цих питань. Раніше ці питання вирішувалися центральними органами виконавчої влади або місцевими державними адміністраціями.

Наразі процес видачі багатьох документів, пов’язаних з правовим статусом громадян, відбувається через органи місцевого самоврядування. Це значно спрощує роботу державних органів та сприяє швидкому отриманню необхідної допомоги та інших гарантій прав людини.

У червні 2022 року Верховна Рада ще більше посилила механізми захисту цивільного населення і територій України в умовах триваючої військової агресії з боку російської федерації, ухваливши Закон України № 7255. Цей закон уточнює обов’язки суб’єктів цивільного захисту та інкорпорує норми міжнародного гуманітарного права, що стосуються цивільного захисту. Цей Закон посилює існуючі механізми, спрямовані на захист цивільного населення і територій під час оборони від російської агресії. Крім того, він розмежовує повноваження органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту, зокрема в умовах воєнного стану.

Важливою складовою механізму забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Ця посада покликана здійснювати незалежний моніторинг та захист прав людини, забезпечувати дотримання законодавства та міжнародних стандартів у цій сфері. Уповноважений відіграє ключову роль у зміцненні принципів верховенства права та сприянні реалізації принципів рівності, справедливості та захисту прав людини.

У своїй моніторинговій діяльності Уповноважений з прав людини проводить незалежну та об’єктивну оцінку порушень прав людини, що відбуваються в зоні військового конфлікту. Він співпрацює з військовими силами, правоохоронними органами та громадськими організаціями, в тому числі міжнародними, для забезпечення належного реагування на порушення прав і свобод людини та розслідування воєнних злочинів. Основною метою цієї посади є забезпечення можливості для всіх осіб, незалежно від їхньої національності, віросповідання чи політичних переконань, вільно користуватися своїми основними правами і свободами [32].

Також до механізму захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану входять: прокуратура, діяльність якої спрямована на всемірне утвердження верховенства права,

зміцнення законності та правопорядку і має своїм завданням захист соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 131-1 КУ); політичні партії та громадські організації, які здійснюють і захищають права і свободи об'єднаних у них громадян (ст. 36 КУ); місцеві державні адміністрації, які забезпечують додержання прав і свобод громадян на відповідній території (ст. 119 КУ); органи місцевого самоврядування (ст. 143 КУ) [22], а також військові адміністрації населених пунктів, утворені з військовослужбовців військових формувань, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, служби цивільного захисту тощо (стаття 4 Закону України “Про правовий режим воєнного стану”) [23].

До окремої категорії гарантів прав людини в умовах воєнного конфлікту можна віднести Збройні Сили України, Національну гвардію України, Національну поліцію України, Службу безпеки України та Державне бюро розслідувань, які отримали значно більше повноважень після запровадження воєнного стану.

Важливу роль у захисті прав людини під час воєнного стану відіграють неурядові громадські організації (далі – НУО). Наприклад, вони надають гуманітарну допомогу населенню, в тому числі внутрішньо переміщеним особам. Вони також підтримують військових та фіксують випадки порушень прав людини, привертаючи увагу до незаконних утисків громадян та насильства над ними.

Гуманітарна допомога є поширеним та ефективним видом діяльності НУО в умовах воєнного стану. Вона спрямована на задоволення найгостріших потреб населення, яке постраждало від конфлікту. НУО надають життєво необхідні ресурси, включаючи їжу, воду, медичну допомогу та притулок тим, хто опинився у вразливому становищі.

Важливо відзначити, що НУО можуть відігравати значну роль у формуванні та впровадженні демократичних процесів у суспільстві. Наприклад, вони можуть здійснювати моніторинг дотримання прав людини, забезпечувати доступ до інформації, проводити експертну діяльність, організовувати громадські обговорення та консультації. Крім того, НУО можуть бути важливими партнерами держави та інших організацій у реалізації різноманітних соціальних та гуманітарних проектів.

Ці НУО також проводять значну роботу з удосконалення законодавства України про права і свободи людини та приведення його у відповідність до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, розвитку міжнародного співробітництва у сфері прав людини, правової освіти населення з питань прав і свобод людини, форм і методів їх захисту [14]. Наразі, за різними оцінками, в Україні діє понад 2 тисячі НУО. Це лише деякі елементи механізму захисту прав людини в Україні в умовах воєнного часу.

На жаль, механізм забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану не виконує покладених на нього завдань. Недостатня ефективність цього механізму в умовах воєнного конфлікту зумовлена насамперед загальною нестабільністю, спричиненою агресією та окупацією значних територій. Автори стверджують, що соціальна нестабільність або суспільні заворушення проявляються у вигляді диспропорцій у ключових сферах життя суспільства, включаючи економічну, політичну, правову та духовну сфери. Такі дисбаланси або конфлікти в цих сферах можуть бути глибокими, створюючи відчутний ризик дезінтеграції суспільства [20, с. 143].

Крім того, майже повністю відсутні механізми захисту прав людини на окупованій російським агресором території України. Існують також суттєві недоліки в механізмах компенсації громадянам за житло, інше нерухоме та рухоме майно, зруйноване або пошкоджене внаслідок обстрілів.

Серед інших проблем реалізації та захисту прав людини в Україні в умовах воєнного стану: низький рівень правової культури та правосвідомості значної частини

українського суспільства; зміни, що впливають на ефективність діяльності органів державної влади; відсутність чіткої структуризації громадянського суспільства та громадського контролю за роботою всіх державних органів; високий рівень корупції на всіх рівнях та етапах державного і суспільного життя та відсутність політичної волі для її мінімізації тощо.

Висновки.

Таким чином, необхідно визнати, що права і свободи людини є фундаментальними цінностями суспільства, навіть в умовах воєнного стану. Вони мають бути захищені та гарантовані як через конституційні положення, так і через нормативно-правове регулювання. Хоча Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають певні обмеження прав громадян, такі обмеження мають бути обґрунтованими, обмеженими у часі та застосовуватися відповідно до демократичних принципів та принципу верховенства права. Такі заходи спрямовані на захист інтересів суспільства, підтримання громадського порядку та безпеки, забезпечення прав і свобод усіх громадян.

Механізм захисту прав і свобод людини найкраще розуміти як комплексну систему, що складається з соціальних інститутів, правових норм та різних механізмів захисту (судових, адміністративних, цивільних, кримінальних тощо). В умовах воєнного стану цей механізм зазнає трансформації та диверсифікації, оскільки військова влада бере на себе відповідальність за контроль над збройними силами та забезпечення безпеки держави і громадян.

Однак механізм захисту прав людини під час військового конфлікту часто виявляється недостатньо ефективним через повсюдну нестабільність, спричинену агресією та територіальною окупацією. Отже, для держави стає необхідним створення нових, надійних механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану. Ці механізми повинні включати положення про компенсацію за майнову шкоду, завдану внаслідок обстрілів, пов'язаних з конфліктом, обов'язкове документування порушень прав людини та притягнення до відповідальності винних осіб, зокрема за такі злочини, як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Такі заходи мають важливе значення для дотримання принципів прав людини, сприяння правосуддю та зміцнення стійкості суспільства під час кризи.

Використана література

1. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ (1990). URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Андрущенко О.П. Права людини: глобальний та цивілізаційний контексти: дис. ...д-ра філософії 081 "Право". Харків, 2024. 209 с.
3. Білоскурська О.В., Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7-18.
4. Гавриленко О.І. Дотримання конституційних прав та свобод в умовах воєнного стану. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/10307/1/10.pdf> (дата звернення: 28.07.2024).
5. Кузніченко С.О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 32-36.
6. Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. – (Електронне наукове видання). 2023. № 4. С. 95-99. URL: <http://journalapp.uzhnu.edu.ua/article/view/287204> (дата звернення: 25.11.2024).
7. Тихомиров О.О. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia*. Vol. 6. 2022. P. 62-67.

8. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 222-230.
9. Примаків К.Ю., Бідняк С.С. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. – (Електронне наукове видання). 2023. С. 417-420. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/74.pdf> (дата звернення: 25.11.2024).
10. Дахова І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17-25.
11. Ногас Н. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 132-136.
12. Розумовський О.С. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. *Науковий Вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 70. С. 141-145
13. Давиденко П.О. Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану: дис. ...д-ра філософії 081 “Право”. Харків, 2023. 226 с.
14. Демиденко А.Л. Неурядові правозахисні організації і захист прав у Європейському суді з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 586-590.
15. Дорошенко Е.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2 (2023). С. 323-326.
16. Толкачева І.А. Проблема забезпечення прав людини в Україні в умовах війни. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2/4. С. 78-81.
17. Свобода слова в умовах інформаційної війни та збройного конфлікту / А.Б. Блага, О.А. Мартиненко, Б.С. Мойса, Р.В. Шутов; за заг. ред. О.А. Мартиненко. Київ, 2017. 85 с.
18. Danilyan O.G., Dzeban A.P., Kalynovsky Y. Y., Kalnytskyi E.A., Zhdanenko S.B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. Vol. 51 (1-2). P. 24-33.
19. Danilyan O.G., Dzeban O.P., Hetman Y.A., Kalynovskyi Y.Y. Features of information war in the media space in the conditions of Russian aggression against Ukraine. *Cogito*. 2023. Vol. 15. Iss. 3. P. 55-71.
20. Danilyan O.G., Dzeban O.P., Kalynovskyi Y.Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. 14. Iss. 3. P. 141-162.
21. Данильян О.Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2013. Вип. 4 (18). С. 48-56.
22. Конституція України: Закон України від 28.06.96. р. № 254/96. URL: <https://ips.liga.zakon.net/document/Z960254K?ap=1> (дата звернення: 23.11.2024).
23. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.15 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
24. Скрипнюк О.В. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5-11.
25. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.
26. Єремєєва Є.А. Механізм захисту прав і свободи людини та громадянина: поняття, структура, безпосередня дія. *Конституційне та муніципальне право*. 2011. № 2. С. 2-4.
27. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 28.10.2024).
28. Європейська Конвенція з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention> (дата звернення: 23.11.2024).
29. Про наслідки війни в Україні у сфері захисту прав людини: Меморандум Комісара Ради Європи з прав людини. URL: <https://rm.coe.int/-/1680a7390c> (дата звернення: 23.11.2024).

30. Україна: втрати серед цивільних осіб. UN human rights monitoring mission in Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/file/2022-12/Ukraine%20%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%2011%20December%202022%20RUS.pdf> (дата звернення: 23.11.2023).

31. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 391 с.

32. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.97 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text> (дата звернення: 22.11.2024).

~~~~~ * * * ~~~~~